

Тетяна ЩИРИЦЯ

**СОЦІАЛЬНА ЕТИКА: ПРЕДМЕТ,
ЗАВДАННЯ, МЕТОДОЛОГІЯ**

У статті актуалізується проблемне поле соціальної етики, обумовлене подвійною модернізацією суспільних відносин, пов'язаною з формуванням інформаційного суспільства, і філософсько-моральних рефлексій щодо нового соціального порядку, засадниченого етичними цінностями і нормами, що функціонує через соціальні інституції як форми їхнього втілення. При цьому виокремлюється освіта як соціальна система і надаються рекомендації щодо формування в процесі академічного навчання здатностей до дискурсивних практик у сенсі етизації міжлюдських взаємин.

Актуалізація проблематики етосу, етики в двох вимірах — індивідуальному й соціальному, практичної філософії як теоретичної форми їхнього осмислення, норм і правил взаємодії як форм соціальної інтеграції та солідарності в технолого-інформаційному суспільстві пов'язана з нагальними вимогами соціокультурної трансформації. В українському контексті окреслена тематизація відбувається ще й на тлі реформ в освітянській галузі, які пов'язані із Болонськими процесами. Мета дослідження інтеграційної функції етосу така: показати в культурно-історичній перспективі чинники зміни форм соціальної інтеграції від традиції через соціальні інституції — насамперед державу — до соціальної етики як етосу універсальної взаємності. Таке завдання має подвійну герменевтику обґрунтування: соціально-історичну, засадничену об'єктивними чинниками соціального розвитку, й освітянсько-педагогічну, що ґрунтується на ідентифікованих змінах в освітянському процесі, — на рівні філософії освіти і на рівні організації навчання. Отже, стаття має два підрозділи: філософсько-теоретичний, пов'язаний із дослідженням

соціальної етики як парадигми соціального порядку, і педагогічно-прикладний, оскільки рефлексії щодо соціальної етики пов'язані з її викладанням на факультеті соціології НТУУ «КПІ», який готує фахівців з адміністративного менеджменту.

Термін «соціальна етика» актуалізується з 70-х років ХХ ст. в контексті панівної тенденції соціально-культурного розвитку постіндустріального суспільства, щодо якої сьогодні узвичаєна назва «реабілітація практичної філософії» [1, 7–8]. Специфікою українського етичного дискурсу є недостатня артикуляція проблем моралі і моральності в історії української філософії саме як теоретично-методологічного обґрунтування. Тимчасом як відповідна традиція в західній філософії сягає різновидів раціоналістичної філософії — від Ф.Бекона і Р.Декарта через І.Канта і Г.В.Ф.Гегеля до комунікативної етики Ю.Габермаса і К.-О.Апеля. Така незацікавленість професійних філософів є свідченням дискредитації в українській духовно-ментальній царині ідеї моралі та етичних цінностей як раціоналізованих форм соціально-інституціональної інтеграції, отже, рефлексивних проектів гуманізації міжлюдських стосунків. Продовжуючи таку логіку, слід наголосити на пов'язаному із окресленими чинниками відтворенні на рівні повсякденних стосунків (повсякденного життя — *Lebenswelt*) нераціоналізованої, немодернізованої звичаєвої культури і — як наслідок — недовіру до етичних складових соціального порядку, відмову їм (з боку загалу) у тому, щоб бути системоутворювальними елементами соціального буття. До специфіки українського контексту етичного дискурсу належить також не-присутність його в засобах масової інформації. І завершує таку негативну картину констатація відсутності у вищих навчальних закладах етики, яка б у відповідному до актуальності соціокультурних проблем обсязі навчальної дисципліни надавала б молодим людям можливість не тільки рефлексувати з приводу етичних норм і цінностей, а й відтворювала б навички дискурсивних практик щодо обґрунтування засад співжиття як етосу респондування (В.Малахов) [2, 83].

Мораль виникає на стадії родової спільноти як соціальний механізм врегулювання міжіндивідуальних взаємин. Першими історичними типами соціальних взаємин є взаємини всередині спільноти, тобто кровної спорідненості, і взаємини з зовнішнім оточенням спільноти — тобто ставлення до Іншого. З виникненням моралі з'являється і аморалізм — поведінка, яка порушує суспільні приписи. В розвитку моралі можна виявити дві тенденції: суперечність між пануванням і рівністю та суперечність між задоволенням потреб та самоконтролем. Ці суперечливі тенденції регулюються двома культурними механізмами: справедливістю (правдою) та соромом [3, 443]. Їхня соціальна функція полягає у стримуванні насилля і ворожнечі, з одного боку, та розпусу — з другого. До зазначеної вище тенденції реабілітації практичної філософії такі соціально-регулятивні функції моралі описувала індивідуальна етика, яка була спрямована на вдосконалення особистості (теоретичними визначеннями

її є чесноти Аристотеля, благодать Августина, просвітницький практичний розум Ж.-Ж.Русо та І.Канта, свобода волі в екзистенціалізмі). Наприкінці ХХ ст. соціальні тенденції змінилися у бік суспільства «ризиків та загроз» (У.Бек), і індивідуальна етика (етика персональності за І.Кантом) стає неспроможною впоратись із навалою негативних соціальних тенденцій, отже, індивідуальна етика спирається на соціальну етику, етику соціальних інституцій [4, 16].

Дослідження етимології слова *ethos* результується узгодженістю того, що етос як регуляція міжлюдських взаємин — то є стиль і спосіб облаштування спільного життя людей. Культурно-історичні експлікації такої регуляції — індивідуальна етика модерну та соціальна етика індустріального суспільства. Тимчасом як головним завданням першої є обґрунтування індивідуальних норм, отже, свою потенційність вона акцентує через моральнісну культуру особистості, для другої головним є програма суспільного облаштування соціального буття через активізацію функціонування соціальних інституцій, культурно-онтологічні підвалини яких побудовані на етичних нормах і цінностях. У цих етиках різні адресати: індивідуальна звертається до особистості, соціальна — до суспільства (але через особистість). Досліджуючи корені розбіжностей і тотожностей таких етик доцільно усвідомити взаємозв'язок етики та ідеології, який Е.Фром позначав як етику авторитарну та гуманітарну [5, 16–21]. Ідеологія виборює істину в останній інстанції, обґрутовуючи її онтологічно (суше), тоді як етика — норму як діяти краще, як має бути, тобто обґрунтовує моральний ідеал (належне). Ідеологія спрямована на перемогу, звідси її результатом постає взаємознищення. Етика ж спрямована на повсякденне будівництво, постійне розв'язання конфліктів на засадах лібералізму і демократії, прав людини, норм функціонування громадянського суспільства.

Актуалізація соціальної етики, яка «набуває здатності в методологічному відношенні несуперечливо розв'язати проблему співвідношення норми і факту, ідеалу і дійсності, майбутнього і сучасного» [6, 14], пов'язана з такими чинниками. По-перше, це закінчення епохи ідеологічної боротьби між країнами першого і другого світів, подолання системно полярного світового порядку. По-друге, нагальними для світової спільноти стають параметри нового соціального порядку, які підсилюються етичними регулятивними рефлексіями взаємин Півночі і Півдня, Заходу і Сходу, глобалістів і антиглобалістів, різних соціальних рухів — зелених, феміністок, гендерних, національних меншин тощо. По-третє, це зростання загроз з боку глобальних проблем. По-четверте, це нові технології, які змінюють людину — її тіло (*body-building*, трансплантація органів, зміна статі), форми спілкування (віртуальне — через підвищення ефективності медійних засобів) та її оточення (панування симулякрів як означників смислу та симуляції як панівної форми соціальних процесів, за Ж.Бодріаром [7]).

Персонально-змістові визначення етосу на посттоталітарному просторі призвели до соціально-економічних та культурно-політичних негативів. Так, аналітики констатують дефіцит влади до суспільного будівництва. Влада здебільшого інтерпретується її носіями як матеріально-економічний чинник збагачення. В цьому сенсі в царині соціології моралі є вкрай актуальним дослідження ресурсу історично застарілих форм панування (за термінологією М.Вебера) і відповідної їм етичної легітимації. Окрім дефіциту влади до співбуття, доречно визначити брак і неякісність соціального знання принципів обґрунтування соціального порядку, загальних правил гри. В соціальних проектах досі референтною є метафора людини як гвинтика, тимчасом як виклики сучасного суспільства потребують іншої герменевтики людини, а саме як будівничого, менеджера суспільства і світу (соціальна інженерія). І ще один негатив пов'язаний із мінімізацією чи навіть неартикульованістю в українському просторі ані в ЗМІ, ані в системі освіти та виховання нагальної необхідності формування у індивіда здатності до соціальної інтеграції в плюральному та мультикультурному суспільстві. Окрім чинників культурних, ідеологічних, політико-правових тощо соціально-психологічні корені такої мінімізації містяться в латентному інтуїтивному уявленні українців про безумовний соціальний прогрес.

Моралізаторською є позиція суб'єктів—виробників соціального знання, які наголошують на тому, що причинами соціальної кризи є нехтування етичними нормами та, як наслідок, аморальні вчинки. Теоретичне обґрунтування відмови від пріоритету індивідуальної етики перед соціальною як такою, що конститує загальний соціальний порядок та етос соціальних інституцій, спричинить розширення дієвості імплантованих у соціальні інституції етичних норм і цінностей, отже, підвищить можливості організації суспільства на засадах соціально обґрунтованого моральнісного ідеалу. Підсумовуючи компаративний аналіз проблемного поля етики і соціальної етики доречно наголосити на таких двох положеннях: по-перше, соціальна етика виконує функцію нормативного обґрунтування принципу універсальної взаємності в суспільних, інституціональних, групових відносинах. По-друге, соціальна етика спирається на етичні якості не тільки морального суб'єкта, а передусім на загальний соціальний порядок та його інституції з позицій їхньої нормативності й репрезентованих уявлень про належне. Оскільки ця стаття має подвійну мету — методологічну і педагогічну, логічним є подальший опис головних теоретичних позицій, які мають знайти свій відбиток в соціальній етиці як навчальній дисципліні.

Загальним завданням цього курсу є формування у студентів потреби і компетенцій брати участь у відповідних комунікативно-дискурсивних практиках, усвідомлюючи при цьому, що соціальний порядок, який утворюється спільними зусиллями щонайширшого загалу, базується на пріоритеті ліберальних цінностей, які, своєю чергою, постали через механізми

суспільного договору, теоретичні витoki якого сягають доби Просвітництва (Т.Гобс. Дж.Лок, Ж.-Ж.Русо, І.Кант). Творити і відтворювати ліберальні цінності, екстраполювати їхні інтегративно-солідаризуючі функції на всі царини людського буття — не тільки суспільного, а й індивідуального — здатна людина, яка, за І.Кантом, є зрілою, повнолітньою, «*Sapere aude!* — має мужність керуватися власним розумом» [8, 27].

Професор філософії університету Мак-Гілла (Канада), один із найвідоміших філософів сучасності Ч.Тейлор у книзі «Етика автентичності» (1991 р. видання, 2002 р. українського перекладу) характеризує сучасний світ як такий, що страждає на три хвороби: індивідуалізм, експансія інструментального розуму та втрата індивідуальної свободи. Соціальному порядку, засадами якого є індивідуалізм, відповідає соціальна ієрархія, за якою конкретне місце індивіда пов'язане з його соціальною роллю та статусом. Сучасна свобода постала як результат деструкції усталеної семантики природи, суспільства та людини, розчаклювання світу, коли речі втратили свою магичність. Таїну розкриває інструментальний розум, метою якого є успіх, а мірою — максимальна ефективність. В десакралізованій культурі сфера інструментального розвитку розширюється. Правила та способи діяльності засновані вже не на порядку речей або божественній волі, навпаки, вони стають відкритими щодо інновацій та ментальних реконструкцій. Однак етос інструментального розуму легітимізує ставлення до Іншого як до інструменту різних соціальних проєктів. К.Маркс та М.Вебер таку ситуацію позначали як «залізну клітку», коли інструментальні структури — ринок та держава доби індустріалізму — нав'язують індивіду свої правила функціонування. За таких умов інструментальний розум формує певну ціннісну орієнтацію, що часто-густо є суперечливою щодо власних переконань індивіда. Так, умови ринку примушують топ-менеджера обирати стратегію, яка може стати деструктивною, а адміністративного менеджера — таку, що спрямована проти людства чи здорового глузду. Соціальні інституції індустріально-технологічного суспільства обмежують індивідуальний вибір, створюючи ситуацію «втрати свободи» [9, 13]. Подолати названі соціальні тенденції спроможна, на думку філософа, політична культура, головною ознакою якої є участь у політичному житті.

І хоча Україна проголосила демократичні засади своєї державності і суспільного устрою, однак експерти соціального знання мають зазначити специфічний соціальний контекст для реалізації інтенцій соціально-етичної регуляції міжлюдських взаємин. Так, наше суспільство потребує конкретних соціально-політичних проєктів демонтажу структур міфологічного мислення, раціоналізації суспільної свідомості і модернізації повсякденного життя. Нагальною є проблема подолання земляцтва, клановості у всіх сферах суспільного життя — у владі, судочинстві, в деяких формах бізнесу, освіті, медицині. Суспільствознавці такі негативні соціальні якості колись називали «родовими плямами минулого ладу».

Ще однією вадою суспільної свідомості є патерналізм як безмежна надія на могутність, спроможність і людяність держави. І завершити картину соціальних негараздів має констатація табування культури, зокрема політичної, адже декларація культурно-політичною елітою засадничих цінностей і кореспондентних їм соціальних норм не стає дієвою без постійної участі з критичних позицій усіх, хто усвідомлює себе компетентними в різних формах дискурсивних практик.

Саме через необхідність набуття навичок в дискурсах як способах діалоغو-аргументативної перевірки суперечливих висловлювань, які однаково можуть бути визнані значущими, з метою досягнення універсального консенсусу, в процесі викладання соціальної етики щодо дискурсу пропонуються дві позиції: теоретична і практична. Розглядаючи дискурс ми спираємось на його міждисциплінарний характер, визначаючи теорію дискурсу як «комплексну гетерогенну дисципліну, що формується на перетині лінгвістики, соціології знання, когнітивної антропології і сучасних критичних досліджень культури» [10, 15]. Методологічною засадою тут постає такий тип раціональності, про який пише Г.Патнем: «Позбувшись колишньої реалістської ідеї істини як «відповідності» й позитивістської ідеї правомірності, що стверджується публічними «критеріями», ми лишаємось з потребою розглядати наш пошук кращих концепцій раціональності як інтенційної людської діяльності, котра подібно до всякої діяльності, що підноситься над звичкою й простим потуранням схильності чи одержимості, керується нашим уявленням про благо» [11, 147].

Ще двома важливими проблемами в теорії дискурсу в його соціально-етичному вимірі є свобода і влада. Оскільки в дискурсивних практиках участь беруть індивіди як соціальні актори, то вони в цих процесах відтворюють знання, ситуації, соціальні ролі, ідентичності, норми міжособистісної взаємодії. В комунікативній філософії, в контексті якої була побудована дискурсивна етика, з'являється поняття «ідеального дискурсу» [12, 323—345]. Цей концепт передбачає таку структуру комунікації:

- 1) симетричні умови вибору і здійснення мовленнєво-комунікативних дій;
- 2) для усіх учасників;
- 3) вилучення будь-якого примусу, панування, владарювання, тобто дискурсивні практики засадничені принципом необмеженого панування комунікації;
- 4) визнається тільки одне можливе панування — панування найвагомішого аргументу.

Однією з форм владного дискурсу є дискурс ідеологічний. Виходячи з нагальної потреби трансформації сучасного українського суспільства в горизонті ліберальних цілей і цінностей, з одного боку, та подолання соціально-психологічних стереотипів традиційного суспільства — з другого, актуальною виявляється проблема емансипаційного потенціалу дискурсів. Якщо вони функціонують на засадах етичних правил і норм, тобто

відтворюють у процесах обговорення принцип універсальної взаємності, тоді вони постають як засоби соціалізації, освіти і виховання. Саме через такі культурно-соціальні процеси здійснюється навчання індивіда, зростання його компетентності та розширення сфери інтерсуб'єктивності, отже, творення морального суб'єкта. Самі практики занурюють індивіда в комунікативні відносини, фокус яких концентрується у відтворенні відносин визнання. Ситуація визнання сприяє диспозиції соціальних акторів, коли їхні висловлювання розуміються, рефлектуються, інтерпретуються, критикуються, уточнюються та приймаються/відхиляються. Ще один аспект емансипаційного потенціалу дискурсу полягає у тому, що такі практики творять і відтворюють ситуацію, коли суб'єкт з позицій першої особи проголошує власні висловлювання. Тільки такі висловлювання — в межах демократичних процедур — підпадають під критерії критики й перевірки. Дотримання процедурності дискурсів результується досягненням консенсусу на підставі відкритості, тобто вербалізації прихованих, часто-густо анонімних і нерелевантних передумов, які визначають питання і відповіді як тло (процес) тематизованого дискурсу-діалогу.

Важливою рубрикацією теоретичних засад ідеологічного дискурсу є концептуалізація ідеології П.Рікером. Так, він виокремлює три рівні ідеології: викривлення (К.Маркс), легітимації системи порядку чи влади (М.Вебер) та інтеграції (збереження ідентичності — К.Гірц). Структурують елементарними елементами таких витлумачень ідеологій є — відповідно — класовий інтерес та підозра; генерована усіма формами авторитету легітимність (засадничена принципом *Wertfreiheit*); розмова (як спілкування із людьми, зокрема й з представниками інших культур) [12, 311—312].

Практичний бік проблеми дискурсу у вигляді ділової гри [13, 298-299] розкривається через його реалізацію у вигляді ділової гри на останньому практичному занятті з соціальної етики протягом двох академічних годин. Студентам пропонується заздалегідь самим (автономно) визначити актуальну тему, інформаційно підготуватись з огляду на ними ж ініційований розподіл функцій-ролей і, зважаючи на правила, процедуру, умови, форми, жанр дискурсів, здійснити його безпосередньо. Медіатор ділової гри орієнтує її учасників на виявлення інтерсуб'єктивних структур соціального світу (*Mitwelt* — спільносвіт), в якому твориться культурний зміст. Горизонти порозуміння визначаються вмінням соціальних акторів інтерпретувати свої позиції через «генералізованого іншого» (Дж.Г.Мід) і досягати у такий спосіб узгодження, зважаючи при цьому на «соціально-біографічну ситуацію окремого індивіда із запутаним комплексом структур релевантності, ієрархій планів та масштабів дій» [14].

Процес дискурсивного творення смислів здійснюється через драматичну дію, яка опосередкована цілями і мотивами. В реальних соціальних взаєминах зміст мотивів значно відрізняється від стандартизованого офіційного словника мотивів суспільства або групи. В певному сенсі мотиви конститууються в процесі безпосередньої взаємодії: формування мотивів є

частиною процесу самоідентифікації особистості. В процесах самоідентифікації виявляються нові значення, які стають новими мотивами.

Я вже говорила, що теми для дискурсивної практики обираються студентами автономно. Такий проект не завжди виявляється вдалим. Іноді студенти стають заручниками форматів ток-шоу, які є панівними в нашому медіа-просторі, де преферентними є цінності форми-шоу, а не змісту-смислу, який твориться в процесі розмови. Іноді ж навпаки, викладач, цей пасивний керівник дискурсивної практики, є здивованим не тільки від інформаційної компетентності функції-ролі (на жаль, трапляються випадки, коли студенти таке завдання запозичають з Інтернету, отже, їхня компетентність є репродуктивною), а й самим процесом дискурсивної практики, дотриманням процедурності, виявленням похибок і спотворень, різних форм тиску на співрозмовника тощо.

Неабияке значення в процесі досягнення окреслених для дискурсу цілей є мова. Люди використовують мову як засіб для обміну інформацією, для виявлення свого ставлення до чогось конкретного у світі, для того щоб примусити когось до певної дії або думки, для того щоб ввести в оману чи приховати свій стан. Без мови неможливо віднайти істину та усвідомити новий смисл діяльності. Мова амбівалентна: вона є і засобом кооперації, і механізмом конфліктів. Це залежить від перспективи суб'єкта мовленнєвої дії, його налаштованості на консенсус у семантиці діалогу і порозуміння чи конфлікт у семантиці перемоги і поразки. Для кожної конкретної мовленнєвої взаємодії соціальні актори обирають типову на їхній розсуд риторику: науково-теоретичну чи описово-повсякденну.

Ділові ігри у вигляді педагогічно-дискурсивних практик спроможні надати навички *техне* (майстерності), якої — і про це знали вже давні греки — недостатньо для суспільної гармонії. Лінгвістично-дискурсивні вміння мають бути доповнені моральними рефлексіями («правда» та «сором'язливість», які надав людям Зевс в міфі про Прометея). Сформувані здатність людини перебувати в «ціннісно-смисловому універсумі» (Б.Кримський) не спроможна жодна навчальна дисципліна, на якій б новітні методології та педагогічні технології вона б не спиралася, це по-сильно культурі через механізми соціалізації та окультурення. Але філософсько-освітня думка може визначити свою позицію щодо граничного обґрунтування етичних норм і цінностей в контексті сучасних пошуків нової етики, нової моралі, нового соціального порядку.

Література:

1. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. Підручник. — К.: Лібра, 1999. — С.7-8.
2. Малахов В. Проблема обґрунтування етичних норм і цінностей в контексті культури: трансформація і межі онтологічного підходу // Етичні норми і цінності: проблема обґрунтування. — К.: Стилос, 1997.— С.83.
3. Міфічна свідомість це відбила у міфі про Прометея та Епіметея / Мифологический словарь / Гл.ред.Е.М.Мелетинский. — М.: Сов.энциклопедия, 1990. — С.443.
4. Политическая и экономическая этика / Пер. с нем. С.Курбатовой, К.Костюка. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. — С.16.
5. Фромм Э. Человек для себя / Пер. с англ. и послесл.Л.А.Чернышовой. — Мн.: Коллегиум, 1992. — С.16-21.
6. Гур В.І. Головні характеристики управлінської етики// Сучасні проблеми управління: Мат. ІУ Міжнар. наук.-практ. конф. — К., Політехніка, 2007. — С.14.
7. Бодріяр Ж. Символічний обмін та смерть / Переклад з франц. Леоніда Коновича. — Львів: Кальварія, 2004. — 376 с.
8. Кант И. Ответ на вопрос: что такое Просвещение? // Кант И. Сочинения. В шести томах / Под общ.ред.В.Ф.Асмуса и др. — М.: Мысль, 1966. — Т.6. — С.27.
9. Тейлор Ч. Етика автентичності / Пер. з англ.. — К.: Дух і літера, 2002. — С.13.
10. Лук'янець В.С., Кравченко О.М., Озадовська Л.В. Сучасний науковий дискурс: Оновлення методологічної культури: Монографія. — К., 2000.— С.15.
11. Патнем Г. Розум, істина й історія: пер. з англ.. — К.: Вид. дім «Альтернативи», 2003. — С.147.
12. Див.: Габермас Ю. Мораль і моральність. Чи стосуються гегелівські заперечення Канта також і дискурсивної етики? // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. — С.323-345.
13. Рікер П. Идеология та утопія / Пер. з англ.. — К.: Дух і літера, 2005. — С.311-312.
14. Про модуси ділової (навчальної) гри — game і play — та евристико-педагогічні можливості їхнього застосування в освітянських практиках див.: Горбунова Л. «Дидактичні інновації «WORLD DIDAC 2006»: світовий контекст та проблеми розвитку // Філософія освіти. — №3(5). — 2006. — С.298-299.
15. Шюц А., Лукман Т. Структури життєсвіту. — К.: Український центр духовної культури, 2004. — С.70.

Татьяна Щириця. Социальная этика: предмет, задания, методология.

В статье актуализируется проблемное поле социальной этики, обусловленное двойной модернизацией общественных отношений, связанной с формированием информационного общества, и философско-моральных рефлексий относительно нового социального порядка, который основан на этических нормах и ценностях и функционирует через социальные институты как формы его воплощения. При этом выделяется образование как социальная система и предлагаются рекомендации по формированию в процессе академических занятий способностей к дискурсивным практикам в аспекте этизации межчеловеческих отношений.

Tetyana Shchyrytsya. Social Ethics: Subject, Tasks and Methodology.

The problem field of social ethics is analyzed in the paper. The author emphasizes that it is determined by the double modernization of social relations, which is connected with becoming of the informational society, philosophical and moral reflections concerning the new social order. It is based on the ethic norms and values, and functions through the social institutes as a form of its embodiment. At the same time the education as a social system is marked out. The author recommends formation of the student abilities to discursive practices in the terms of ethization of interhuman relations.